

Seyyahın Gözüyle İdil Bulgar ve Oğuzlarda Töre-Hukuk Anlayışı

Umut ÜREN*

Bugüne kadar Türk tarihi ile ilgili olarak yapılmış olan çalışmaların büyük çoğunluğunun siyasi tarih incelemesi karakterinde olması sebebi ile birtakım meslelere ışık tutulması güç hale gelmiştir. Ancak zamanla, sosyal hayat ve müesseseler tarihi gibi konuların biraz daha popülerlik kazanması bulmacanın eksik parçalarının tamamlanması hususunda yardımcı olmuştur. Bu türden çalışmalar arasında zikredebileceğimiz hukuk tarihi incelemeleri, özellikle Türk kültür ve medeniyet tarihinin tespiti açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

Batı merkezli yapıla gelen çalışmalardaki müşterek fikir Ortaçağda Türklere has, özgün bir hukukun olmadığı, temelini İslam'dan alan değişmez bir İslami kaidenin mevcut olduğu yönünde idi. Bir hukuk ansiklopedisi çalışması kapsamında Türk hukuku maddesini kaleme alan P. Bisoukides'e göre Türk örf ve adetlerinden doğmuş bir Türk hukukundan söz edilemesi mümkün değildir. Türklerde amme hukuku için genel itibari ile üç tarihi dönemden söz edilebilir ki bunlar; VIII. asırlardan İstanbul'un fethine kadar süregelen ilk süreç yani Sünni-Hanefi mezhebi merkezli periyot, İstanbul'un fethini takiben birtakım Bizans kaidelerinin de kabul gördüğü ikinci dönem ve son olarak da Kanuni devrinde hayati zaruretler dolayısıyla dini hukuktan biraz daha sıyrılarak yeni kanunların hayata geçirildiği dönemdir.¹ Hâlbuki Türkler gibi Ortaçağlara gelinceye kadar birbiri ardına büyük ve güçlü siyasi oluşumlar meydana getiren teşkilatçı bir toplumun, özellikle amme hukuku gibi konularda bazı önlemler alması gerektiğini düşünmek kaçınılmazdır. İhtiyaç duyulan tedbirlerin tamamıyla galip gelinen kavimlerden ithal edilmesi ihtimali zayıf gözükmemektedir. Burada en büyük başvuru membaı öteden beri yürürlükte olan kadim gelenek, örf ve töre olmalıdır. Örf; hükümdarın toplumun hayrı için Şeriat hükümleri dışında sırf kendi iradesine dayanarak çıkardığı kuralları nitelemektedir. Osmanlı doğrudan doğruya devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenleri ehl-i örf tabiri altında toplamıştır. Fatih devrinin idare adamı ve müverrihi Tursun Beg'e göre "nizâm-ı âlem için akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizama; siyaset-i sultani veya yasag-i padişahî derler ki urefâmızca ona örf derler". İslam hukuk tarihinde örfün önem kazanarak yeni bir devir açması Müslüman Türk devletlerinin kuruluşu ile aynı zamana rastlar. Barthold, Becker, Gibb, Köprülü gibi âlimler Müslüman Türk devletlerinin kurulmasıyla İslam devlet anlayışı ve hukuku alanında esaslı bir değişiklik meydana geldiğini belirtirler.² Töre'ye gelecek

* Arş. Gör. Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Bornova-İzmir.

¹ M. Fuad Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ankara Akçağ, 2. Baskı, 2005, s.11-12.

² Halil İnalçık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet**, İstanbul Eren Yayıncılık, 2000, s.28.

olursak; eski Türkler için sosyal ve hukuki kuralların bütününe töre adı veriliyordu. Törenin oluşması üç şekilde gerçekleşebilirdi ki bunlar; toplum içerisindeki birtakım adetlerin belirli bir süreç içerisinde hukuki bir karakter kazanması hali ile bir diğeri hakanın bizzat kendi iradesiyle, sonuncusu da kengeş adı verilen toplantılarda alınan bazı kararlar neticesinde. Kitabelerde hakanın töreyi tanzim etmesinin bahsedilişi yanında, Kutadgu Bilig’de de vezir hakana toplum için iyi töreler koymasını yolunda telkinde bulunmaktadır.³ Asıl söylenişi “törö” ya da “törü” şeklinde olan töre kelimesi Orhun yazıtlarında da sıklıkla zikredilmektedir. İli tutup Töreyi düzenleyen kişi hakandır. Buna göre toplumda herkesin töreye uyması gerekmektedir, aksi halde bir kaos ortamı ve disiplinsizliğin baş göstermesi kaçınılmazdır. Hakan olacak kişi de töreye sıkıca bağlı kalarak budunu için iktisadi refahı sağlayacak, milli birliği, adaleti ve güveni temin edecektir. Kitabelerde cezalandırma yöntemine dair ayrıntılı hususlardan bahsedilmese de Türgiş hakanı ve beylerinin asiliklerinin bedelini hayatlarıyla ödemeleri devlete karşı isyanın faturasını gösteren önemli bir ayrıntıdır.⁴ Eski toplumu için kadın ile erkeğin arasında herhangi bir ayırım yapıldığı görülmemekle birlikte Gabain’e göre kadının cemiyet içerisindeki mevki çağdaş kültürlerle nispeten daha yüksektir⁵ Kitabelerden anlaşılan bir başka husus da; törenin hakanın tahta oturmasında da belirleyici unsur olmasıdır. Bilge Kağan yazıtında “*hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaş(ım)da kaldım. O (zamanki) töreye göre amcam hakan (olarak tahta) oturdu*” satırları açık bir şekilde bunu göstermektedir.⁶ Hem devlet işlerinin görüşüldüğü hem de siyasi ve askeri nitelikte kararların alındığı kengeşler, Asya Hunlarından beri düzenleniyordu. Senede üç kere düzenlendiğini bildiğimiz bu toplantılardan ilki hakanın otağında gerçekleştirilirdi. Diğer kurultaylar senenin beşinci ayında ve sonbaharda düzenlenmekte idi, hakana sadakat gösterisinin de belirtisi olan ikinci kurultay aynı zamanda töreye dair yeni kararların da alınabildiği bir toplantıydı. Sonbaharda düzenlenen kengeş ise ağırlıklı olarak askeri nitelikte bir toplantıydı.

Eski Türklerde töre ve hukuk konusunda başvurulabilecek temel kaynaklar; uzun süreler komşulukta bulunulan İran, Çin ve Bizans gibi devletlerin resmi kayıtları, eski Türk kitabeleri, Uygur vesikaları, Kaşgarlı’nın Divan’ı ve Kutadgu Bilig gibi eserler ile Ortaçağ boyunca Türk yurtlarını ve illerine seyahatlerde bulunan gezginlerin tutmuş oldukları notlardır. Bunların haricinde özellikle devletlerarası hukukun işleyişini göstermesi açısından Asya Hun İmparatorları ve beylerinin Çinliler ile mektuplaşmalarını da bu türden kaynaklar arasında zikretmemiz gerekir⁷ Burada sözünü ettiğimiz kaynakların hemen hepsinde Türklerin, kendisine özgü bir töre anlayışı ve hukukunun olduğu görmemiz mümkündür. Batılı pek çok âlim her ne kadar özgün bir Türk hukukunun varlığından söz etmekten kaçınmışsa da bazı yazarlar vakti ile Türklerle komşuluk etmiş birtakım kavimlerin amme hu-

³ M. Akif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul Beta Yay., 7.Baskı, 2009, s.15.

⁴ Talât Tekin, **Orhon Yazıtları**, Ankara TDK 2006, s.29. “Türgiş Hakanı (kendi) Türk’ümüz, (kendi) halkımız idi.Bilgisizliği yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü.” Kül Tigin Doğu Yüzü:18-19.

⁵ Harun Güngör, **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**, Kum Saati Yayınları, 2. Baskı, 2008, s.131.

⁶ Tekin, **Age.**, Ankara TDK, 2006, s.55.

⁷ Sadri Makdusi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İsmail Akgün Matbaası, 1947, s.214, 215, 218, 219.

kuku üzerinde Türk etkisine değinmekten kendilerini alamamışlardır. K. Kadlec, Prof. Lorga, Alföldi gibi isimler Bulgar, Hazar, Peçenek ve Kumanların, Slavlar üzerindeki kültürel ve hukuki tesirlerine işaret etmişlerdir. Macarlarla ilgili olarak yapılan çalışmalarda da Joseph Deér aynı vurguyu yapmıştır.⁸ İslamiyet öncesi döneme dair töre ve hukuk anlayışını ortaya koyan daha birçok örneği burada vermemiz mümkün ancak gayemiz meseleyi biraz daha özelleştirerek, Bulgar ve Oğuzlarda ki işleyişleri incelemek olduğundan konuyu çok fazla dağıtmak niyetinde değiliz. Bizim için sözünü edeceğimiz dönemin önemli yanı bir nevi geçiş dönemi özelliği arz etmesi ve İslamiyet ile birlikte yeni bir sentezin başlangıç günleri olmasıdır. Sözünü edeceğimiz dönem ve Türk boylarında ki törenin ve hukukun uygulanışı konusunda başvuru kaynağı olarak bölgeye sıklıkla seyahatlerde bulunan Arap coğrafyacıların ziyaret notlarını incelememiz yerinde olacaktır. Bunlar arasında bölge tarihi açısından bizim için en önemli olanı; Halife El- Muktedir zamanında, Bağdat'dan, İtil Bulgar hükümdarına gönderilen elçilik heyetinin kâtibi olan İbn Fadlan'ın Türk yurtlarıyla ilgili olarak sunduğu bilgilerdir. 921 yılında yola çıkan elçilik heyeti İran, Horasan, Maveraünnehir ve Harezm'e uğradıktan sonra Türk yurtlarına varmıştır. Heyetin Türk ülkelerine geliş tarihi H. 309 yılı Şevval ayının ortalarını bulur (16 Şubat 922). 2 Zilkade 309 (4 Mart 922) tarihinde Cürcaniyye'den hareket eden heyet karlı, soğuk ve son derece zor geçen bir yolculuk ile Zamcan ve Cit'i geçerek Oğuz topraklarına varmışlardır. İbn Fadlan bu tarihlerde Oğuzların kıl çadırlarda hayatlarını devam ettirdiklerini ve göçerliği bırakmadıklarını, henüz onlar arasında Eski Türk inancının izlerinin devam ettiğini belirtir. Genel kanaat göçer kavimlerde hukuk kuralların uygulanmasının pek de mümkün olmadığı yönündedir ancak burada Türkler için tam bir göçebelikten söz etmek yanlış olacaktır. Coğrafi şartlar ve iktisadi mecburiyetler doğrultusunda bir türlü "göçer evlilik" zaruri hale gelmiştir. Köprülü'ye göre tarih ve sosyoloji incelemeleri bu tipte bir yaşayış tarzıyla daha yüksek bir kültür seviyesine erişmenin olanaklı olduğunu göstermektedir.⁹ Oğuz yurdunda herhangi kimsenin başına bir şey geldiği vakit topluluğun reisine başvuruyordu. Toplumun idaresi bir şura yolu ile gerçekleşirken, gündelik hayatı düzenleyen kurallar sıkı bir biçimde uygulanıyor, birtakım büyük suçların failleri ölümle cezalandırılıyordu.¹⁰ Bu türden ağır suçlardan birisi zinadır. İbn Fadlan, Oğuzlarda zinanın olmadığını, böyle bir şey görüldüğü takdirde yapan kişinin elleri ve ayaklarını bir ağaca bağlanarak, dallarını serbest bıraktıkları ağacın adamı iki parçaya ayırdığını söylemektedir.¹¹ Aynı bilgi Gerdizi tarafından da verilmektedir. Gerdizi'ye göre; bakire bir bayanla zina edilirse 300 sopa vuruluyor, bir kısraak, gümüş bir kadeh, 50 deve ceza olarak alınır. Evli bir kadınla zina edildiği takdirde iki kişi yakalanarak hükümdarın huzuruna çıkartılır, bunlara da 300er sopa vurulduktan sonra, kadını zina yaptığı adama verirler, adam ayrıca kadının kocasına yeni bir kadın bulup mihri de ödemek zorundadır.¹² Hır-

⁸ Köprülü, *Age.*, s.19.

⁹ Köprülü, *Age.*, s.19.

¹⁰ **İbn Fadlan Seyahatnamesi** (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul Yeditepe Yayınevi., 3. Baskı, 2012, s.10.

¹¹ **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, s.11.

¹² Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara TTK, 2. Baskı, 2001, s.80.

sızlık yapan bir kimsenin de cezalandırılması oldukça sert bir biçimde idi. Ayakları ve kolları bağlanan hırsıza önce 200 sopa ardından sırtına 100 sopa vurulur, daha sonra pazarda herkese ibret olması için tellal ile gezdirilirdi. Tüccarların sıklıkla geçtiği Oğuz ülkesinde herhangi bir tüccar evinde konakladığı Oğuz'a birtakım hediyeler sunuyordu, Müslüman ticaret ehli, tekrar yolculuğa koyulacağı zaman kervanındaki hayvanlarından herhangi birisi yola devam edemez halde ise, ihtiyacı misafir edildiği Oğuz Türkü tarafından karşılanır ve işi bitiminde aldığı eşyayı geri bırakırdı. Tüccar bu yolculuk esnasında hayatını kaybettiği takdirde, kervanın yeni reisinden vakti ile verilmiş olan malların geri alındığı, bir habbe dahi fazlasına el koyulmadığı kaydedilmiştir¹³ Bu türden karşılıklı ilişkileri düzenleyen kurallardan birçoğu notlar arasından seçilebilmektedir. Bir Oğuz Türkünün, Müslüman'a misafir olduğunda hayatını kaybetmesi karşılığında onu misafir eden kafileden bir kişi Oğuz yurdundan geçerken yakalanıp öldürülür. Enteresan bir bilgiye göre de şarap içirilen Türk damdan düşerek hayatını kaybederse, ona şarap içiren arkadaşı öldürülür, o kişi bulunamazsa kafile reisi bunu hayatıyla öder¹⁴ En büyük suçlardan bir diğeri homoseksüel ilişkidir. İbn Fadlan'ın anlatımına göre Oğuzlardan Küzerkin'in aşiretine misafir olan bir Harezmlî tüccarın genç bir oğlana musallat olması ve yakalanmaları üzerine Küzerkin'e başvurulmuştur. Adil davranmak isteyen Küzerkin hem Harezmlinin hem de oğlanın öldürülmesi gerektiğine kanaat getirmiş ancak çocuğun babasının isteği ile çocuk ve tüccar fidye ödeyerek canlarını kurtarabilmişlerdir.¹⁵ Bu olay bir tür cezalandırma yöntemini gösterdiği gibi aynı zamanda Oğuzlar arasındaki hiyerarşik yapıyı da gözler önüne sermektedir. Başlarda da sözünü ettiğimiz gibi bir kimsenin şikâyetinde başvurduğu kimse bağlı bulunduğu kabilenin reisi yani Küzerkinidir. Küz-erkin, Oğuz hükümdarı olan Yabgu'nun naipliğini yapar ve meseleler bu hiyerarşik silsile içerisinde çözülür. Heyetin Oğuz topraklarından ayrılmasına yakın, İbn Fadlan ordu kumandanlarından birisi olarak söylediği Etrul'un yanında misafir edildiğini anlatmaktadır. Bahadır bir kimse olarak bahsedilen Etrul, heyetin gitmesine yakın ordu kumandanlarından üç önemli adamını yanına çağırarak Halife tarafından gönderilen elçiliğin Almuşa gitmek üzere yurtlarından geçtiğini belirterek buna müsaade edip etmeme konusunda fikirlerine danıştığını anlatmaktadır. Bu küçük bilgi ordu içerisinde ki karar mekanizmasının işleyişini göstermesi bakımından önemlidir. Subaşı'nın karar almadan evvel kumandanları ile toplantı yapma gereği duyması askeri müdahalelerin de planlı bir şekilde yapıldığını göstermektedir.¹⁶ Anadolu'ya gelen Oğuz Türklerinde su-başılık memuriyeti devam ettirilmiş, bölgelerdeki askeri valileri nitelendirmek için kullanılmıştır. Osmanlı zamanında varlığını devam ettiren bu idari görev şehirlerdeki zabıta amirliğine tekabül eder hale gelmiştir.¹⁷ Oğuzlar arasında Küz-erkin ve Sübaşılardan başka, Yinal ve Tarhan gibi memuriyetler de mevcuttu ve bunların da kengeşlere katıldıklarına dair malumatımız vardır. Oğuzların yanında geçirdiği günlerin birinde Yabgunun naipliğini yapan Küçük Yinal adında bir yönetici ile di-

¹³ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.12.

¹⁴ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.12.

¹⁵ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.14 İbn Fadlan'ın anlattığına göre Harezmlî tacir Türk'e belli miktarda koyun vermiş, Kuzerkin'e de 400 koyun ödeyerek Türklerin yanından ayrılmıştır.

¹⁶ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.17.

¹⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul Ana Yayınları, 3. Baskı, 1980, s.53.

yalogundan bahseden Fadlan, bu kişinin vaktiyle Müslüman olduğunu ancak, halkın “Müslüman olursan bize yöneticilik edemezsin” şeklinde çıkışı üzerine bu dinden vazgeçtiğini öğrenmiştir.¹⁸ Bu durum Oğuzlar’da hükümdarın seçilmesi ve iktidarda kalması konusunda halkın etkisini göstermesi açısından değerlendirilebilir. X.yy. başlarında Oğuzların tamamı göçebe değildi, bir kısmının şehirlerde oturduğunu biliyoruz. Şehir hayatının gerektirmiş olduğu birtakım kaide ve kurallarda böylelikle Oğuzlar arasında yerleşmiş idi. Mes’udi’nin vermiş olduğu bilgiler de Yeni-kent, Cend ve Huvare gibi büyük yerleşim merkezlerinde oturan halkın çoğunun Oğuzlardan olduğu yönündedir. Bunun haricinde Kaşgarlı’nın divanında da Sepren, Karaçuk, Suğnak, Karnak ve Sitgün adlarındaki Oğuz şehirleri zikredilmiştir, kaldı ki burada ismi geçmeyen daha birçok Oğuz şehrinin var olduğunu diğer kaynaklardan çıkarabiliyoruz. İdrisi’ye göre; “Oğuzların şehirleri çoktu, bunlar kuzeye ve batıya doğru uzanıyordu”. Ticaretin önemli ölçüde gelişme gösterdiği bu Oğuz şehirlerinde vergi toplayan tahsildarlarında var olduğu bilinmektedir. Bunlardan başka Oğuz yabgularının ordalarında emir-i ahur, çavuşlar ve bekçiler gibi memurların bulunması Oğuz bürokrasisinin bir çekirdek halinde kümeleştiğine işaret etmektedir.¹⁹

İbn Fadlan, Oğuz memleketinden hareketle, Başgirt arazisinden geçerek 12 Muharrem 310 (922) tarihinde Bulgar hükümdarının yanına varmıştır. Burada heyeti hükümdar başta olmak üzere ileri gelen beylerden oluşan bir komite karşılamıştır.²⁰ Hükümdarın kubbeli çadırında ağırlanan konuklar belli bir düzene göre yerlerine oturtulmuşlardır. İbn Fadlan hükümdarın sağ tarafında beylerinin, önünde çocuklarının, solunda ise kendilerinin oturduğunu notları arasına kaydeder.²¹ Ziyaretleri boyunca gördüğü ilginç noktaları alan seyyah, ziraat hayatına dair de birtakım bilgiler sunmuş, buna paralel olarak vergilendirme konularında da ipuçları vermiştir. Buğdayın ve arpanın bol olduğu Bulgar ülkesinde, bunları eken kişi hükümdara pay (öşür) vermektedir, bundan başka yıllık vergi olarak her evden bir samur kürk alınıyordu. İbn Rusteh’de bu durumu doğrulamıştır, Bulgarlarda evlenen bir kişinin hükümdara hayvan verdiğini kaydetmiştir. Ayrıca hem İbn Rusteh hem de Gerdizi, Müslüman gemilerinden öşür alındığını da söylemektedir.²² Düğün, toy düzenleyen ahalden bir kimse de hükümdara bir miktar yiyecek, bal şarabı veya buğday sunuyordu.²³ Aile içerisindeki miras adetlerine gelince; bir kişinin erkek çocuğu olduğunda, onu dedesi yanına alıyordu. Çocuğun yetişmesi konusunda babasından daha çok dedesi hak sahibi olarak görülmektedir. İçlerinden bir kişinin vefat etmesi durumunda çocukları değil kardeşleri mirasçısı oluyordu. İbn Fadlan bunun caiz olmadığını hükümdara anlatmaya çalıştığını kaydetmiştir²⁴ Suç ve cezalandırma yöntemlerine bakacak olursak; bir adam kasıtlı biçimde herhangi bir kişiyi öldürür ise bedelini hayatıyla öderdi. Hata ile bir kişiyi öldürdüğü vakit,

¹⁸ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.14.

¹⁹ Orhan Türkdoğan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 3. Baskı, Kasım 2011, s.332.

²⁰ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.21.

²¹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 23.

²² Şeşen, *Age.*, s.36, 84.

²³ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.29.

²⁴ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.30.

onu kayın ağacından bir sandık yapıp içine koyarak yanına üç somun ve bir testi su bırakarak darağacı şeklinde bir iskelete asarlardı. “*Onu yer ile gök arasında bırakıyoruz. Yağmur ve güneş altında kalsın. Belki Allah ona acır*” diyorlardı.²⁵ İlginç uygulamalardan bir tanesi de içlerinden birisi üzerinde silah bulunduğu halde tuvaletini yapar ise, üzerindeki elbisesi ve silahının yağmalanmasında bir beis görülmemesidir.²⁶ Oğuzlarda olduğu gibi Bulgarlar arasında da zina en büyük suçlardan birisi olarak kabul ediliyordu. Zina eden kişi için kadın ya da erkek ayrımı yapmadan dört adet kazık çakılarak kolları ve bacaklarından bağlandığını, balta ile ikiye bölünerek vücutlarından parçaların ağaçlara asıldığını kaydeden İbn Fadlan hırsızlık yapan bir kişinin de bedelini canı ile ödediğini kaydetmiştir.²⁷

Seyyahların vermiş olduğu bu bilgilerden başka idari yapı ile ilgili olarak da birkaç söz etmek yerinde olacaktır. Yönetim mekanizmasının merkezinde her iki Türk kavmi için de gücünü Tanrıdan aldığına inanılan Hakan mevcuttu. Bunun haricinde birçok Türk devletinde rastlanılan bir ikili teşkilatın da varlığı dikkatimizi çekmektedir. Hunlardan beridir varlığını sürdüren bu yapılanma; iç-dış, batı-doğu halleri ile karşımıza çıkmış bir tasnif idi. Bu durumun iktidarın paylaşılması olarak algılanmaması gerekmektedir. Türklerde hâkimiyette paralellikten ziyade daima bir tarafın üstünlüğü söz konusudur. Bu husus hakanlık alametlerinde de kendisini gösteriyordu örneğin Göktürk Devletinde altın kurt başlı sancak yalnızca doğu kanadının Tanhu’sunun otağının önünde dalgalanıyordu. Oğuzlardaki bu durum Dede Korkud kitabında da kendisini göstermiştir. C. Porphygenetus’un vermiş olduğu bilgilere göre; Tuna havzasına taşınan Bulgarlarda da yönetim kademesindeki boyarlar da iç-dış olarak ayrılmışlardır. Hatta bu vaziyet birtakım Bulgar unvanlarına da yansımıştır. Krum’un hafidi olup bir müddet onun yerine geçen Toukos’un içirgu=itzourgou bolulia ünvanını aldığı hakkında M. H. Gregoire’un iddiası mevcuttur.²⁸

²⁵ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.30-31.

²⁶ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.31.

²⁷ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.31.

²⁸ Köprülü, age., s.76-77.